

A cseh ferencesek a késő középkorban¹

Petr Hlaváček, a Český Budějovice-i egyetem fiatal tanára a ferences obszervancia azon kevés közép-európai kutatói közé tartozik, akik eredményeiket rendszeresen publikálják idegen nyelven. Itt ismertetett kötetének irodalomjegyzékében 27 vonatkozó tanulmánya szerepel, ebből 18 nem cseh, hanem nagyrészt német és angol, egy-egy pedig olasz és francia nyelvű. A szerző tehát komoly kutatói múlttal, jelentős külföldi szakmai ismertséggel a háta mögött vállalkozott kutatásai monografikus összefoglalására. Szándéka szerint a korábbi csehországi – elsősorban kolostorközpontú, sokszor kompilatív és kevésbé problémaérzékeny – kutatásokból kiindulva, a bőségesen fennmaradt helyi levéltári forrásokat és a késő középkori ferences krónikák anyagát értékesítve, a ferences obszervancia csehországi fejlődésének strukturális monográfiáját kívánja nyújtani. Ugyanakkor – és ez nem feltétlenül kritikus, inkább csak tényyszerű megállapítás – a kötet voltaképpen a szerző korábbi fontosabb tanulmányainak gyűjteménye, vagyis tematikus tanulmánykötet, amelyben alapvetően négy problémát jár körül, a kötet második felében pedig négy életrajzi tanulmányt közöl újra.

A kötet bevezetőjében Hlaváček áttekintést nyújt a csehországi ferencesség forrásviszonyairól és historiográfiájáról. A külföldi kutató csak irigykedve vehet tudomást arról a bőséges dokumentációról, amellyel a cseh kollégák dolgozhatnak: a prágai kolostorban őrzött rendtartományi levéltár a rend betiltása után a prágai Nemzeti Levéltárba került, és rendezett állapotban a történészek rendelkezésére áll. Az eredeti okleveleket jól kiegészíti a 16. század elején összeállított négy ferences krónika, amelyek anyagát a szerző bőségesen hasznosította. A kitűnő cseh forrásanyag mellett mindenképpen érdemes lett volna felhasználni a kötet bizonyos értelemben főszereplőjének számító Kapisztrán Szent János levelezését, amelyről korszerű regesztagyűjtemény áll a rendelkezésünkre.² Az összeállításból kiderül, hogy Kapisztrán csehországi missziójával kapcsolatban mintegy 35 kiadatlan levél található különböző gyűjteményekben, leginkább a capestranói ferences kolostorban. A kronológiai határokat (1450–1530) maga a szerző is rendhagyónak tekinti, a ferences történelem periodizációja szempontjából azonban teljesen logikus a határévek kiválasztása,

1 Hlaváček, Petr: *Die böhmischen Franziskaner im ausgehenden Mittelalter. Studien zur Kirchen- und Kulturgeschichte Ostmitteleuropas.* (A cseh ferencesek a késő középkorban. Tanulmányok Kelet-Közép-Európa egyház- és kultúrtörténetéhez.) Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2011. 220 p. (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, 40.)

2 Bonmann, Ottokar-Gál, Gedeon-Miskuly, Jason M.: A provisional calendar of St. John Capistran's correspondence. In: *Franciscan Studies*, 49. (1989) 255–345.; 50. (1990) 323–389.; 52. (1992) 283–327.

nem véletlen, hogy a magyarországi obszervancia történetét monografikusan feldolgozó Marie-Madeleine de Cevins hasonló évkörben vizsgálódott.³

A kötet bevezető tanulmánya strukturális és társadalomtörténeti szempontból közelíti a ferences obszervancia csehországi történetéhez. Az obszerváns mozgalom európai történetének bemutatása után tárgyalja a sokáig közös szervezeti keretek között mozgó osztrák–cseh–lengyel reformirányzat fejlődését. Már ebben a fejezetben is megmutatkozik a kötet egyik legfőbb erénye: a problémaközpontúsága. Elemzi az obszervanciához csatlakozó ferencesek megtelepedési formáit, azaz a remeteséget és a városi rendházakat (a konventuálisoktól eltérően nem *conventus*, hanem *locus*), illetve ehhez kapcsolódóan az alapítók szándékainak megfelelően a *locusok* reprezentatív városi kolostorokká válását, ami alapvetően ellentétes volt az obszerváns mozgalom alapeszméivel. Nagyon fontosnak érzem az obszervancia egyik lényegi elemének tekintett mobilitás kihangsúlyozását: az „út spiritualitása” a kisebb testvérek egyik legfontosabb jellemzőjének számított.

A fejezet legerősebb vonulata a mozgalom társadalmi kapcsolatrendszerének bemutatása. Számos példával illusztrálja a ferencesek ambivalens fogadtatását a korabeli cseh társadalom részéről. Az egyházi közegen belül – elsősorban a világi papság és a lelkipásztorkodásban érintett más szerzetesrendek viszonylatában – számos konfliktust regisztrálhatunk, amelyek összességében a pápai kiváltságoknak köszönhetően a ferencesek javára dőltek el. Ezzel szemben a nemesség mint alapító, adományozó és védelmező nagyon sokban segítette az obszerváns mozgalom csehországi terjedését, támogató magatartása mögött az egyéni devóción túl presztízszempontokat és egyházpolitikai aspirációkat lehet felfedezni. A főurak részéről érkező támogatás fontos formája volt a rendtartományi káptalanok finanszírozása, míg a sokirányú segítségért cserébe a ferences előljárók hálából számos cseh nemest vettek fel a rend imaközösségébe. A világi kapcsolatrendszer fontos elemét jelentette az uralkodókkal való kapcsolat: izgalmas a kelyhes Podjebrád Györgyhez fűződő viszonyuk és Mátyás magyar királlyal való szoros összefonódásuk.

A fejezet – és tulajdonképpen a könyv – egyik legnagyobb hiányossága, hogy az itt tárgyalt jelenségeknél, a szerző kitűnő nemzetközi szakirodalmi tájékozottsága ellenére, tulajdonképpen hiányzik a közép-európai összehasonlító perspektíva. Marie-Madeleine de Cevins fentebb említett monográfiája, illetve az annak alapjául szolgáló tanulmányok kitűnő alapot szolgáltathattak volna a magyarországi viszonyokkal történő összevetéshez, amelyből egyébként teljesen világosan kiderül: a cseh sajátosságnak érzett jelenségek – különösen a társadalmi kapcsolatrendszer vagy az uralkodóhoz fűződő viszony tekintetében – a magyarországi fejlődésre ugyanúgy jellemzőek voltak. Ugyancsak hasznos lett volna, ha a szerző nem egyetlen rövidke oldalon foglalja össze az obszervancia 16. század eleji hanyatlásának történetét (még ha később ez a probléma vissza is tér a kötet negyedik fejezetében), hanem szélesebb perspektívában vizsgálja a cseh ferencesség bukásának összetevőit.

A második fejezet a késő középkori cseh egyháztörténelem egyik legérdekesebb jelenségével, a cseh rendtartományon belüli nemzeti viszály történetével ismertet meg. Ez a problémakör különösen az elmúlt évtizedekben felélénkült nacionalizmus-viták számára lehet izgalmas: milyen mértékben tekinthetők a késő középkori és kora újkori protonacionalista, patrióta eszmék a 18–19. századi nacionalizmus közvetlen előzményeinek? Mindenképpen hasznos lett volna, ha a szerző – ismét közép-európai kontextusba ágyazva – az egyébként rendkívül izgalmas és nagyon korai cseh példa kapcsán reflektál a vitára. Az

3 Cevins, Marie-Madeleine de: *Les franciscains observants hongrois de l'expansion à la débâcle (vers 1450-vers 1540)*. Roma, 2008. (Bibliotheca Seraphico-Cappucina, 83.)

ugyanis a cseh ferencesek példájából is kiderül, hogy a modern nacionalizmus előfutárai teljesen egyértelműen egyházi közegben formálódtak, és ebben nemcsak a protestáns egyházak (jelen esetben a cseh reformáció, a huszitizmus képviselői) játszottak döntő szerepet, hanem a katolikus egyház is (vagyis itt a ferencesek). Az obszerváns mozgalom egyik legnagyobb belső ellentmondása, hogy az itáliai kezdetek egyértelműen egy sajátos transznacionális univerzalizmust közvetítettek, míg ugyanez a reformirányzat Közép-Európában a korai nemzeti törekvések egyik kiindulópontjává vált.

A szerző igen alaposan és mintaszerű precizitással mutatja be a nemzeti ellentétek megjelenésének, kibontakozásának és végül eltűnésének fordulatokban és tanulságokban gazdag történetét Kapisztrán Szent János működésétől és az első bécsi soknemzetiségű (német–olasz–magyar) alapítás bukásától kezdve (1451). Az olasz atyák univerzaliztikus elképzelései folyamatosan vereséget szenvedtek a lengyel és cseh barátok nemzeti partikularizmusa miatt, amelynek elsődleges célpontja a provincián belüli német túlsúly kiegyenlítése volt. A bécsi kudarc után a második fiaskót a lengyelek lázadása (1460), majd hosszabb küzdelem után az önálló osztrák és lengyel vikária megalapítása (1467) jelentette. Az így erősen leszűkült területű cseh vikárián belül ettől kezdve állandósult a cseh kisebbség küzdelme a vikáriát irányító német többség ellen. A konfliktusok hullámai a ferences rend vezetéséig értek, a csehek önállósulási törekvéseiről az 1490. évi urbinói generális káptalan is tárgyalt.

A folyamat végigkövetésére itt nincs mód, csupán néhány fontos jelenségre szeretnék utalni. Mindenekelőtt rendkívül érdekes körülmény, hogy a cseh ferencesek nemzeti tudatával szemben nem létezett egyfajta német nemzeti tudat, hanem sokkal inkább német nyelvű regionális identitás. A németek nem saját németiségüket állították a csehekkel szembe, hanem elítélték a nemzeti aspirációk minden formáját. A csehek törekvéseit leginkább lelkipásztori és egyházkormányzati érvekkel támasztották alá, de a nyelvi különbségek és a nemzeti gyűlölködés önálló argumentumként is megjelentek. Nagyon fontos a vikária nyelvi és etnikai megoszlásáról szóló elemzés, ennek fő forrása a vikária 1493. évi katalógusa, amely közel 700 szerzetes nevét tartalmazza. A katalógus és a nekrológiumok alapján a cseh vikária tagjainak mindössze egynegyede volt cseh nemzetiségű. A viták enyhüléséhez a 16. század első éveiben a cseh rendtagoknak a vikária vezetésébe való bejutása, a cseh kommisszárius kinevezése, és mindenekelőtt két új veszély vezetett: egyrészt a szász ferencesek expanziós törekvése (1509), amely ellen a cseh vikária tagjai egységesen mint *Bohemi* léptek fel, másrészt pedig a német reformáció, amely néhány évtizeden belül a csehországi ferenceség összeomlását eredményezte. Izgalmas a nemzeti konfliktusok újragenerálódása az újkorban: a cseh obszerváns rendtartomány 17. századi újjáéledése után a nemzeti viták először az itáliaiak és a csehországiak, majd a németek és az írekkel összefogó csehek között éleződtek ki.

A harmadik nagy fejezetben Hlaváček a csehországi obszervanciának a képzéshez, illetve a kultúra egészéhez való ambivalens viszonyát tárgyalja. Az ellentmondásos viszony genezise magában a rendalapító személyiségében és a rend létrejöttében keresendő, hiszen szinte alig feloldható antagonizmus rejlik a Szent Ferenc-i szegénység és alázatosság, illetve a rend kitűnő adottságaiból adódó intellektuális jellegű feladatvállalások között. A rendi reformok, így az obszervancia számára tehát a képzés igen nehéz kérdést jelentett: az eredeti ideákhoz való visszatérés gondolatát kellett összeegyeztetni az egyre súlyosabb vallási-szellemi kihívásokkal. A két eszme egymásnak feszülését egyébként a legalaposabban Pietro Maranesi jó egy évtizeddel ezelőtt megjelent monográfiája mutatja be, amelyet

mindenképpen érdemes lett volna idézni a könyvben.⁴ Míg az itáliai obszervancia számára, nagyrészt a vezetők kiemelkedő képzettsége és széles látóköre miatt, a magas színvonalú képzés a mozgalom lényegét jelentő prédikációs tevékenység elengedhetetlen előfeltételét jelentette, addig a közép-európai ferencesek számára a Szent Ferenc-i gyökerekhez való visszatérés szándéka antiintellektualizmussal párosult.

Hlaváček mindenekelőtt a humanizmus és a középkori gyökerű szerzetesi kultúra szembenállását, illetve a cseh ferencesek képzés- és kultúraellenességét emeli ki – az igazat megvallva a fejezet megfontolandó, az elsődleges forrásokra is bőségesen építő fejtegetéseit olvasva a szerző ezen alaptézisét túlhangsúlyozottnak érzem. Mindenekelőtt Kristeller alapvető írásai óta tudjuk, hogy a szerzetesi műveltségnek a 15. században meghatározó részévé vált a humanista (elsősorban természetesen retorikai) kultúra, ez, ha korlátozottabb mértékben is, Közép-Európában sem volt másképpen. Másrészt viszont éppen a szerző által felsorakoztatott adatok bizonyítják, hogy a cseh obszervancia sem volt teljesen érzéketlen a kulturális kihívások iránt, még ha természetesen az egyszerű fráterek tömegei nem is olvasták rendszeresen a humanista szerzők műveit. Kapisztrán egyetemisták közötti működésének eredményeitől kezdve Filipec János korábbi váradi püspök és társai szerepén át a ferences könyvekkel és könyvtárakkal kapcsolatos információkig, vagy az obszervánsok művészetkoncepciójának bemutatásáig Hlaváček minden adata azt igazolja, hogy – ha bizonyos antiintellektuális tendenciák kimutathatók is – az általánosításokkal óvatosan kell bánnunk. A szerzőnek abban viszont nyilvánvalóan igaza lehet, hogy a tanulmányok és főleg a rendi főiskola kérdésének a rendtartomány defenzív alapállásából adódó nem túl hatékony kezelése sokban hozzájárulhatott ahhoz, hogy a német reformáció vallási-kulturális kihívásaira a cseh obszerváns rendtartomány már nem tudott adekvát választ adni.

Az utolsó nagy fejezet a ferences obszervancia és a két reformáció, vagyis a cseh huszitizmus és a német lutheranizmus viszonyát vizsgálja. Csehország vallási szempontból valóban egyedülálló helyzetben volt a nyugati kereszténység késő középkori történetében, hiszen itt már a 15. századtól kezdve, törvényes keretek között, többségi egyházként volt jelen egy, a katolikus egyház által eretneknek tekintett (mai kifejezéssel nonkonformista) felekezet. A katolikus egyház tehát nagyjából olyan helyzetben volt, mint a reformáció után a protestáns többségű és államvallású országokban. A huszita háborúk során súlyos károkat szenvedett katolikus intézményrendszer legerősebb eleme a 15. század második felétől – belső problémái ellenére – a ferences rend obszerváns ága lett, ami jelentősen meghatározta a cseh reformációhoz való viszonyát. Kapisztrán alapvetően sikertelen csehországi missziója (1451–1454) után a vikária vezetése megpróbált együttműködni a kelyhes Podjebrád György királlyal (1458–1471). Az uralkodó egyházpolitikai okokból támogatta az obszervánsokat, a barátok, különösen Gabriele Rangoni da Verona vikárius pedig a Rómával való szövetség kecségtetésével próbálták őt katolikus hitre téríteni. A közeledési kísérlet bukása után a ferencesek kategorikusan szembefordultak a királlyal, és erőteljesen exponálták magukat Mátyás magyar király mellett a Podjebrád elleni kereszties háborúban. Ez a szerepvállalás nyilván a következő évtizedekre is meghatározta a ferencesek pozícióit a cseh társadalomban: több adatunk van ferences prédikációról, térítési kísérletekről, hitvitáról, sikerek helyett azonban inkább a barátok elleni atrocitásokról tudósítanak a források. Szintén több barátról maradt ránk adat, akik részben a huszita, részben pedig a spirituális gyökerű eretnekmozgalmak hatására kiléptek a rendből. A szerző által cseh sajátosságnak gondolt

4 Maranesi, Pietro: *Nescientes litteras. L'ammonizione della regola francescana e la questione degli studi nell'ordine (sec. XIII–XVI)*. Roma, 2000. (Bibliotheca Seraphico-Cappuccina, 61.)

jelenségek (beginákkal kapcsolatos fegyelmi problémák, az egyházi intézményrendszer és a klérus elleni prédikációk, ferences aposztaták) viszont egyáltalán nem csak a cseh vikáriára jellemzőek, ezeket a problémákat ugyanúgy megtaláljuk Magyarországon is a 16. század elején, különösen a Dózsa-féle parasztháború (1514) utáni években – ez a körülmény ismét csak a közép-európai tájékozódás szükségességét húzza alá.

Nyilvánvalóan a cseh reformáció által okozott lassú, de tartós amortizációt kereshetjük annak a ténynek a hátterében, hogy a cseh obszerváns rendtartomány a német reformáció hatására gyakorlatilag néhány év alatt összeomlott. Az 1520-as években még a barikád mindkét oldalán a barátok álltak, a század közepére viszont az obszervánsok egyharmada hitet váltott, a század második harmadának végére pedig szinte teljesen elfogytak a ferencesek Csehországban. A közép-európai párhuzam itt sem lett volna érdektelen: Magyarországon nem tudunk ferencesek tömeges áttéréséről, ellenben Csehországban szinte egész kolostorok csatlakoztak az új hithez. A legnagyobb csapást a rendi elit hitváltása jelentette: 1522-ben Breslauban szűnt meg a ferences kolostor, 1524-ben a kaadeni lektor és tanítványai csatlakoztak egyszerre Luther mozgalmához. A reformáció ilyen fokú győzelme a csehországi obszerváns ferencesesség felett több tényezőnek köszönhető: a huszitizmus és a belső nemzeti ellentétek mellett nyilván a reformáció vallási-kulturális kínálatának – legalábbis ideiglenesen – nagyobb ereje vonzotta a megújulásra vágyó barátokat a számos belső feszültségtől terhelt cseh ferences rendtartományból a hitújítók táborába. Ugyanakkor az újabb reformációtörténeti kutatások egyik fontos megfigyelése, hogy a katolikus intézményrendszer pusztulását nem elsősorban a morális elégtelenség vagy a teológiai háttér megrendülése, és nem is az erőszakos fejedelmi vagy földesúri reformáció, hanem a társadalmi elit támogatásának megszűnése idézte elő. Ez az aspektus érzésem szerint nem kap elég figyelmet Hlaváček elemzéseiben.

A könyvet négy életrajzi tanulmány zárja. A szerző Kapisztrán Szent János csehországi missziójának bemutatásával, továbbá Gabriele Rangoni da Verona cseh vikárius, a ferences orvos Vinzenz Eysack, illetve a teológus és krónikás Eberhard Ablauff de Rheno profiljának megrajzolásával árnyalja és elmélyíti a könyv fő részében elmondottakat. A művet 13 igen hasznos táblázat (a cseh koronához tartozó kolostorok, a csehországi ferencesek származás szerinti megoszlása, a rendtartományi káptalanok és tisztségviselők jegyzéke), rövid fogalommagyarázatok, forrás- és irodalomjegyzék, hely- és személynévmutatók, illetve 12 kép zárja. A csehországi topográfiában járatlan olvasót leginkább a térképek hiánya zavarhatja: mindenképpen szükség lett volna egy a kolostorokat feltüntető térképre. A bibliográfia említett hiányosságai mellett néhány pontatlanságot regisztrálhatunk: az *Analecta Franciscana* sorozat nem állt meg 1970-ben a 11. kötetnél, hanem 2011-ben jelent meg a 18. kötete (188. p.), illetve nem illik egy német nyelvű munkában Francis Rapp híres könyvét a cseh nyelvű kiadásból idézni (22. p.).

Az ismertetésben megfogalmazott kritikai észrevételeim ellenére Petr Hlaváček könyve a ferences obszervancia kutatásának fontos mérföldköve, amely lehetővé teszi, hogy a rend csehországi történetét az európai kutatás is megismerje. A kötet kitűnően tagolt, problémaérzékeny, reflektál a modern kutatás kérdésfeltevéseire, világos stílusban megírt munka, amely megkerülhetetlen alapmű a közép-európai ferencesesség kutatásában.

Molnár Antal

Trónöröklés és isteni jogalap Nagy Péter uralkodása idején¹

Sashalmi Endre, a Pécsi Tudományegyetem BTK TTI Középkori és Korajúrkori Történeti Tan-székének professzora szakmai nóvumnak tűnő, műfajában és feldolgozásmódjában is kísérletinek számító kötettel jelentkezett. A *„Trónöröklés és isteni jogalap Nagy Péter uralkodása idején (1682–1725)”* című művében olyan területre merészkedett, amely eddig – mint bevezetőjében írja – a művészettörténészek felségterületének számított. Konceptiója szerint a képi ábrázolás napjainkban fontos forrás a történészek számára, akármelyik kort kutatják is. Ennek köszönhetően jelent és erősödött meg egy új műfaj, a *politikai ikonográfia*. Az ikonográfia a szerző definíciója szerint a képek és a képi ábrázolások mögöttes, kódolt jelentésének feltárásával és megértésével foglalkozó tudomány. A hatalmi ideológia vizuális megjelenítése, mint kifejti, különösen fontos volt Oroszországban, egyrészt mert az emberek jelentős része írástudatlan volt, másrészt a nyomdatechnika késői elterjedése miatt. Az 1500-as évektől 1700-ig terjedő időszakban körülbelül mindössze 500 kiadvány jelent meg, nagyon kis példányszámban (1200–2400). Mindezek folytán a hatalom üzenete elsősorban képi ábrázolások formájában jutott el az alattvalókhoz. Sashalmi módszertani újítása, hogy a korszak írott (például szónoklatok) és képi forrásanyagát (például ikonok, metszetek) komplex vizsgálatban, egymással párhuzamosan mutatja be.

A szerző a *trónöröklésben* találta meg azt a problémát, amelyen keresztül a hatalom jellegének és képi ábrázolásának bemutatását elvégezhetette. Témáját jól szemlélteti a könyv borítója is: a Sztorozsevi Szent Szavva halálának 600. évfordulója alkalmából, 2007 táján készült modern ikon, amely Szavvát, az Isten által kiválasztott cárok védőszentjét a Rurik- és a Romanov-ház uralkodóival ábrázolja. A szerző az ikon segítségével illusztrálja az Isten által adott örökletes hatalom eszméjét, amely képi motívumokkal fejezi ki a bibliai alapelveket: *„Mert nincs hatalom, csak Istentől.”* Az ikon történeti kontextusának elemzésében a szerző nyomatékos jelentőséget tulajdonít az orosz egyház 1551-es zsinati határozatának, amely engedélyezte élő uralkodók ábrázolását az ikonokon. Ez azért fontos, mert teológiai értelemben a megfelelően festett ikonon a Szentlélek lakozik, így az egyes ikonok szakrális jelentőséggel bírnak. Szintén teológiai jelentősége van, amint Sashalmi rámutat, hogy az ilyen ikonok „összemoszák” a földi téren és időn kívüli létet a földi térben és időben létező uralkodó ábrázolásával, és ily módon egyértelműen a dinasztia szakralizálását szolgálják.

A bevezetőben a szerző elméleti érvénnyel tisztázza, hogy a *primogenitúra* (az örökleteség elve a trónutódlásban) és a *királyi hatalom isteni jellege*, azaz isteni jogalapja egymással szorosan összefüggő, de korántsem azonos jelenségek. Az uralkodó hatalma

¹ Sashalmi Endre: *Trónöröklés és isteni jogalap Nagy Péter uralkodása idején (1682–1725). Az írott források és az ikonográfia tükrében*. Pécs, Kronosz, 2013. 223 p.

ugyanis nem pusztán analógiája, hanem egyenes folytatása az isteni hatalomnak, ahogy a Biblia írja: „*Általam uralkodnak a királyok.*” A nyugati kultúrkörben a két jelenség gyakran szétválik, Oroszországban viszont Sashalmi koncepciója szerint nem választható el egymástól.

Az első, historiográfiai fejezet a témára vonatkozó szakirodalmat tekinti át. A második fejezetben a trónöröklés és az isteni jogalap 1613–1682 közötti oroszországi meghatározását mutatja be a szerző. Kiindulópontja a Mihail Romanov 1613-as trónra lépését megerősítő irat, amelynek elemzése során arra a következtetésre jut, hogy itt nem a duma döntéséről vagy a nép akaratának kinyilvánításáról van szó, „*hanem Isten szándékának kitárlásáról*”. Az isteni jogalap és az örökletesség elve összefonódott, az irat egyúttal hangsúlyozza a Romanovok rokonságát a Rurikidákkal.

A harmadik fejezet az oszmánellenesség megjelenésével és ennek képi ábrázolásával foglalkozik a cárok isteni jogalapjának elemzése során. Hely hiányában és a teljesség igénye nélkül ebből a fejezetből „*A cári lovasportrék megjelenése*” című alfejezetet emeljük ki. Az 1550–1650 közötti nyugati lovasportrékról a szerző a szakirodalom alapján megállapítja, ezeken három domináns témát lehet megkülönböztetni (császári, keresztény, uralkodási). A lován szilárdan ülő király az állam stabil kormányzását testesíti meg, a kezében lévő lovaglópálca pedig a jogar megfelelője – az ilyen típusú lovasportrék az isteni jogalap képi kifejezői voltak. Mihail és Alekszej cárok posztumusz lovasportréinak elemzése során Sashalmi Endre a hétágú Konstantin-kereszt alapján – más kutatóktól eltérően – Nagy Konstantin kultuszát olvassa ki. Összegzésében rámutat, hogy az Alekszej cár korától megjelenő ábrázolási módok az isteni jogalap mellett a cárok oszmánellenességét is hangsúlyozzák.

A kötet negyedik fejezete a trónöröklés módját tekinti át 1682–1696 között. Itt a fő problémát a kettős cárság kérdése jelenti, 1682–1689 között ugyanis két legitim cár uralkodott egyidejűleg, amire egy rövid zavaros időszakot leszámítva az orosz történelemben korábban nem volt példa. Ez a moszkvai hagyományok megkérdőjelezését hozta magával, annál is inkább, mert a régensi szerepet nem Péter anyja, hanem féltestvérének nővére, Szofja töltötte be, amire korábban szintén nem volt precedens. Bár az alkalmasság elve a fiatalabb fivér, Péter mellett szólt volna (és először valóban őt kiáltották ki cárrá), Szofja politikai ambíciói miatt végül kettős hatalom alakult ki. Az utódlás hivatalos indoklásában, amelyben kerülték a hivatkozást az isteni szándék kitalálásának gondolatára, már nagyon halványan, óvatosan megfogalmazva kibontakozik egy új, az államérdeket számba vevő koncepció. Az új helyzet új teológiai-politikai paradigmát hozott magával, és részleges ideológiai megújulással járt.

Sashalmi Endre utal arra, hogy ebben a helyzetben megváltozik a politikai nyelvezet, gyakoribbá válik például az *alattvaló* szó használata, felbukkan a korábban ismeretlen *közjó* fogalma, illetve megjelenik az *állam* (*goszudarsztvo*) fogalmának az uralkodó személytől határozottabban elkülönülő használata is. A szerző kiemeli a metszetek elterjedésének fontosságát a korszakban, amelyek már önállóan és nem mint a könyvek díszítőelemei jelennek meg. A műfaj Ukrajnából eredt, a kijevi barlangkolostor szerzetesei készítették először önálló metszeteket, innen jutott el aztán egész Oroszhonba. Sashalmi a metszeteket elemezve arra a következtetésre jut, hogy az 1682–1689 között egyidejűleg működő három „szuverén” (a két cár és a régens Szofja) közül Szofja tekinthető az első számúnak. (Erről egyébiránt a korszakban is viták folytak.) A mindössze 200–300 példányban megjelenő metszetek akkora politikai veszélyt jelentettek Péterre, hogy hatalomra kerülése után mindent megtett a felkutatásokra és megsemmisítésükre. Ennek tudható be, hogy nagyon kevés maradt fenn belőlük.

Szofja carevna koronázási vagy „sasos” portréjának elemzése során a szerző bemutatja, hogy a portrén a hét erény allegorikus ábrázolása látható. A továbbiakban a szerző leírja, miként tértek vissza az úgynevezett krisztocentrikus ikonográfiához Szofja hatalomból való eltávolítása (1689) után, valamint ismerteti egy új műfaj, a *konklúzió* létrejöttét. Az új kifejezési mód azért izgalmas, mert szöveges és képi motívumok együttesen jelentek meg benne. A szintén ukrán hatásra létrejött, korábban ismeretlen műfaj szöveges része filozófiai, teológiai, logikai disputák összefoglalását – nevének megfelelően konklúzióit – tartalmazta, amelyek később olyan képi ábrázolások társultak, amelyek nem voltak feltétlenül kapcsolatban a szöveggel, és amelyeket nem a szöveg alkotója készített. Az ilyen újszerű ábrázolásokat az uralkodóknak ajánlották, az ajánlás hamarosan laudációvá változott, a hozzá kapcsolódó allegorikus kép feladata pedig az égi és a földi szféra összekapcsolása volt. Mindez az uralkodói dicsőség legitimitációjának egy újabb eszközévé vált.

Az ötödik fejezetben a szerző az *ikonográfiai forradalom és a trónöröklés* problematikájával foglalkozik 1696–1725 között. Az ikonográfiai változások lényegét abban látja, hogy az ábrázolások Péter azovi győzelme és moszkvai bevonulása után döntően már nem a korábbi, vallásos, hanem az antik Rómában szokásos mintát követték. Ezt tükrözik az új típusú ábrázolások, valamint a „*Jöttem, láttam, győztem*” jellegű feliratok is. A legfontosabb teológiai változás, hogy a dicsőítés már nem elsősorban a győztest oltalmazó istenségnek szól, hanem magának a győzelmet arató személynek, akinek alakját már az antik mitológia szereplőivel rokonítják. A már szinte menetrendszerű diadalmenetek során Pétert például előszeretettel hasonlították Herculeshez. Megfigyelhető a szimbólumrendszer egészének átalakulása, ami kiterjedt az épületek díszítésére, a zászlókra, a kalendáriumokra, a grafikus művészetre, a pénzérmékre. Az 1704 után vert ezüstrel, amit főként a felsőbb osztályok használtak, már európai mintát követett.

Nagy Péter „*Szimbólumok és jelképek*” című, 1705-ben megjelent könyvének címlapja alapján rámutat a szerző a hatalom új ikonográfiájának elemeire. Az újítások megjelenését az uralkodó nyugat-európai utazásával hozza összefüggésbe, amely után forradalmi változások kezdődtek, elsősorban a grafikus művészet terén. Péter részletesen elemzett művét az új ikonográfia kézikönyvének szánták, és akként is használták. Kétnyelvű felirataival és szimbólumaival jelezte a kötet, hogy Oroszország is belépett az európai jelképrendszerbe.

1715–1722 között a szónoklatok, illetve a képi ábrázolások közül a metszetek – s közülük is különösen a konklúziók – gyakorolták a legnagyobb hatást a kor gondolkodására. Ebben az időszakban már a portré játszotta a vezető szerepet, részben önállóan, részben pedig csataképek vagy konklúziók elemeként. Az ukrán rézmetszők által meghonosított műfaj ekkori alkotásaira jellemző, hogy a szentek – elhagyva szokásos helyüket – a felhőkből a földre ereszkednek, és a valóságos földi „hősökkel” együtt tevékenykednek.

A korszakban elemi erővel vetődött fel a legitimitás és az idoneitás dilemmája. Ezt a problémát és megoldási módját elsősorban Feofán Prokopovics „*Dicsőítő szónoklat Péter Petrovicsnak, a legnemesebb uralkodó cárevisnek és nagyfejedelemnek születésnapja alkalmából*” című műve (1716) alapján vizsgálja a szerző. Az ukrán származású Prokopovics Péter tetteinek legfőbb dicsőítője volt, nevéhez fűződik a cári hatalom modernizált, nyugati elemekkel átszőtt ideológiájának a megalkotása és a reformok legitímálása. Idézett szónoklatát aktuálpolitikai kérdés tette szükségessé: Alekszej cárevis, a trónörökös ugyanis apja elvárásai ellenére nem kívánt reformer cár lenni. 1715-ben azonban megszületett Péter cár második házasságából származó fia, Péter Petrovics, valamint Alekszej fia, Péter Alekszejevics is, így a trónöröklés kérdése nyitottá vált. Prokopovics koncepciójának lényegét egy korabeli cári levél egyik mondata fejezi ki legtalálébban. Péter azt írta Alekszejnek: „*Jobb*

lesz egy méltó idegen, mint a méltatlan saját fiam.” Ismerte Péter fenntartásait alkalmatlannak tartott elsőszülött fiával kapcsolatban, Prokopovics Alekszej cáreviccsel szemben az idoneitás mellett tette le a voksát, és világossá tette, hogy az örököst Péter Petrovicsban látja. Mivel Péter másodsülött fia még kiskorú volt, megkezdődött Katalin, Péter második felesége uralkodói imázsának a tudatos felépítése. Ebben úgyszintén a szónoklatok és a metszetek játszották a vezető szerepet. Az udvari teoretikusra, Prokopovicsra alapvető feladat hárult. A szónoklatok központi elemévé vált, hogy erényeiben égi patrónusához hasonlították Katalint, a cári feleséget. Ezt később látványos konklúziók is megerősítették, például Alekszej Zubov 1717-es névnapj metszete.

A szerző felveti a koronázás mint ikonográfiai és teológiai probléma kérdését. Péter idején vált gyakorivá Oroszországban az olyan ábrázolási mód, amelyben az uralkodót szárnyas alakok koronázzák meg. Victoria, a győzelem és hatalom istennője koronázta meg az antikvitás korában a császárokat és a dicső hadvezéreket: ezt a szerepet a 18. század eleji Oroszországban nyugati hatásra szárnyas angyalok veszik át. Történeteszek számára különösen érdekes lehet a korszak felfogása a történettudományról, amit ismét csak Feofan Prokopovics fejtett ki „*Költői művészetéről*” című írásában. Markánsan, pontokba szedve nevesítette azokat a különbségeket, amelyek a történetírást a költészettől megkülönböztetik. Utóbbi verses, előbbi prózai kifejezésmódban alkot, a történész ragaszkodik a rövideghez, a világossághoz és az igazsághoz, a történész a dolgok kronológiai rendjét követi, saját elbeszélésmódja van, és valóságos eseményt mond el.

Az Alekszej trónfosztásától (1718) a trónöröklésről szóló törvényig (1722) terjedő időszak bemutatása során a szerző kiemeli, hogy a kizárási folyamat 1718-ban egy komplett rituálé keretében történt, amelyen 53-an vettek részt „nyitott ablakok mellett”, hogy minél többen hallják. A 21 pontból álló manifesztum pedig kimondja, Péter mint apa és uralkodó megfoszthatja a cárevicset az öröklés jogától. A jelzett időszak szellemi terméke, Prokopovics virágvasárnapj szónoklata 1718-ban „*A cári hatalomról és tiszteletéről*” azért érdemel figyelmet, mert ötvöződnek benne az isteni jogalap régi és új elemei, miként az a részletes elemzésből világosan kiderül.

Nem véletlenül 1722-ben, az örökösödési törvény megalkotása évében született Prokopovics alkotása, „*Az uralkodó akaratának joga az állam örökösének meghatározására*”. A műben a termékeny szerző jogi, racionális, bibliai példák sokaságával igazolja, hogy bármelyik uralkodónak, így tehát Péternek is joga van bárkit kijelölni utódjául, akit arra méltónak tart, a méltatlan vérrokonát pedig jogosult kizárni. Az idoneitás szempontja tehát felülírta a legitimitásban megtestesülő, korábban oly fontosnak tartott jogot. Az isteni akarat letéteményese az uralkodó – érvel a szerző –, tehát az uralkodó akarata Isten akarata.

Nagyon fontos volt az udvari filozófus és Péter számára is, hogy bizonyítsák a kortársak és a külföld előtt: Katalin kettős felhatalmazás alapján lesz (lett) uralkodó. Ahogy Prokopovics fogalmaz: „*Katalin Isten és Péter akaratából lett császárnő*.” Ennek képi kifejezését láthatjuk Ivan Zubov konklúziójában Katalin megkoronázásáról 1724-ből, ami a szerző szerint az egyik leggyakrabban idézett konklúzió. A koronázásra készült érmeveret is megerősíti a fentebb ismertetett politikai szándékot. „*Isten és a császár által*” – olvashatjuk rajta. Nagy Péter sikerrel járt: megalapozta Katalin utódlását, aki annak ellenére, hogy Péter nem jelölte ki egyértelműen utódját, különösebb nehézségek nélkül átvette a hatalmat. 1725-ben bekövetkezett halála azonban új korszakot indított el az orosz történelemben, amelyet a palotaforradalmak vagy gárdapuccsok koraként tart számon a történetírás, és amelynek egyik fő oka – Sashalmi Endre és a recenzens szerint is – az 1722-es örökösödési törvény.

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy a kötet jól illik a szerző elsősorban államfejlődéssel és politikai gondolkodással foglalkozó eddigi történelmi munkássága keretébe. Sashalmi Endre ezúttal új színnel, új dimenzióval bővítette a kutatásait, olyan területet vont be a történettudomány vizsgálódási körébe, amely eddig külön kutatások tárgyát még nem képezte. A szerző írott és képi források szintézisére épülő, magabiztos teológiai háttérrel megírt nagyszabású kísérletét sikeresnek gondoljuk. Ez a fajta új metodika minden bizonnyal új szempontrendszerrel állít a korszak más kutatói elé is.

Bebesi György

Az európai gazdaságtörténet tankönyve¹

A *The Cambridge Economic History of Modern Europe* nagy múltra visszatekintő sorozatának 2010-ben megjelent két újabb kötete az újkori és modern kori Európa gazdaságtörténetét mutatja be az 1700-as évektől napjainkig. A szerkesztőpáros nem titkolt célja, hogy megbontsa a sorozat korábban megjelent kötetekre jellemző szemléletmódot, szerkezeti tagolást és az ennek megfelelő országspecifikus elemzéseket. Az egyes nemzetgazdaságok elemzése helyett a szerzők tematikus elrendezésben mutatják be a több mint három évszázad gazdaság- és pénztörténetét, s a kontinens egészét érintő folyamatokat globális szemszögből vizsgálják. Az eredmény egy kétkötetes, átfogó, összetett és terjedelmes tankönyv az európai gazdaságtörténetről: az első kötet az 1700–1870 közötti, míg a második az 1870-től napjainkig terjedő időszakot öleli fel.

A könyv több tekintetben is összefoglaló munka. Az egyes tematikus egységek szerzőinek többsége elismert közgazdász, de akadnak közöttük történészek is. Ilyen például George Alter, a Michigani Egyetem professzora, Dan Bogart, a matematikából és történelemből is diplomát szerzett, majd közgazdaságtanból doktorált amerikai professzor vagy a Ránki György-díjjal is kitüntetett (az Economic History Association díja) Jean-Laurent Rosenthal amerikai történész. Az első kötet szerzőinek tekintélyes része amerikai professzor, ám a második kötetben a szerzők között – egy-két kivételtől eltekintve – szinte kizárólag európai tudósokat találunk. Ilyen például Piotr Franaszek, a Krakkói Egyetem történésze, vagy Stefano Battilossi, az olasz származású gazdaságtörténész professzor, vagy a Tübingeni Egyetemen dolgozó Jörg Baten.

Annak ellenére, hogy a szerzőket tekintve a mérleg nyelve a közgazdászok javára bilen, és elsősorban kvantitatív módszerekkel találkozunk a könyvben, nem jellemzőek a matematikai és statisztikai számításokkal terhelt szövegek, csupán néhány, a hosszú távú gazdasági tendenciákat bemutató grafikon, ábra és táblázat szakítja meg a gördülékeny szöveg folytonosságát. Az átlátható szerkezet és közérthető nyelvezet egyaránt alkalmassá teszi a könyvet arra, hogy közgazdász- és történészhallgatók egyetemi tankönyvként használhassák.

Minden fejezet egy bevezetéssel kezdődik, melyben az adott rész témájának rövid bemutatása és a hipotézis található, illetve minden fejezet a konklúziók levonásával és a legfontosabb tudnivalók összefoglalásával zárul. A folyamatos visszacsatolások és ismétlések pedig megkönnyítik az olvasottak megértését és rögzülését. A könyv egyik legfontosabb erénye, hogy a klasszikus nemzetközi szakirodalom mellett alapvetően a legújabb közgazdasági és történeti munkákra, illetve a legfrissebb kutatási eredményekre támaszkodik.

1 *The Cambridge Economic History of Modern Europe*. Vol. I. 1700–1870. Vol. II. 1870 to the Present. Eds.: Broadberry, Stephen–O'Rourke, Kevin H. Cambridge, Cambridge University Press, 2010. 329 p., 468 p.

A kötetek szerkezeti tagolása három fő tárgykör alapján történik: a globális gazdasági növekedés és gazdasági ciklusok vizsgálata, a gazdaság egyes ágainak fejlődése (mezőgazdaság, ipar, szolgáltatói szektor), illetve mindennek a társadalomra gyakorolt hatása, ideértve a vagyoneeloszlást is. A további tematikai tagolást az adott kor gazdasági jellemzői határozzák meg; földrajzilag pedig Európát három fő régióra osztják (Észak- és Nyugat-Európa, Dél-Európa, Kelet-Közép-Európa). Az első kötet a modern gazdaság kialakulásának korát, azaz az 1700–1870 közötti időszakot öleli fel. A korszak meghatározó gazdasági eseményei az ipari forradalomhoz köthetőek, illetve ahhoz az átmenethez, amelynek eredményeképpen kialakult a modern gazdasági rendszer. A gazdasági átalakulás és modernizáció másik fontos eleme – az ipari forradalom mellett – az úgynevezett demográfiai forradalom vagy átmenet, amelynek során az alapvetően magas születésszám és magas halálozási arány csökkenni kezdett, és a 19. század végére már a modern gazdaságra jellemző demográfiai mutatókkal találkozunk. Kiemelt figyelmet fordítanak a szerzők az intézménytörténetre, elsősorban a politikai intézmények fejlődésére, mivel a nemzetállamok kialakulása és a folyamatos centralizáció révén ezek is meghatározó változásokon mentek keresztül a korszakban. A kötetet a mezőgazdasággal, az iparral és a szolgáltatói szektorral külön-külön foglalkozó elemzéseket követően egy rövid értekezés zárja.

Az *Európa ázsiai tükörben*: az „európai csoda” címet viselő fejezet arra a kérdésre keresi a választ, hogy az ipari forradalomként ismert, óriási volumenű gazdasági fellendülés, amelynek során Európa meghatározó szerephez jutott a világgazdaságon belül, miért éppen Angliában, illetve Nyugat-Európában indult meg először. A klasszikus megközelítés szerint „Európa és különösen Északnyugat-Európa fejlettebb, és néhány esetben rendkívüli gazdasági fejlettséggel és társadalmi intézményekkel rendelkezett már jóval a nagy fellendülés előtt” (265. p.), és ez teremtette meg az alapot az ipari forradalom kibontakozásához. Ezzel szemben olyan kutatások eredményei kerültek be a fejezetbe, amelyek szerint Kína és India is ugyanolyan szintű gazdasági és társadalmi fejlettséggel rendelkezett a 18. században, mint Európa. A komparatív elemzések eredményeit több rokon tudomány vizsgálati módszerével egészítik ki, így például antropometriai, műveltségi vagy urbanizációs mutatókkal. Európa és Ázsia gazdasági teljesítményének és fejlődésének összehasonlítása a reálbérek alakulásán, a városiasodás mértékén, a piacok működésén és a távolsági kereskedelem volumenén keresztül történik.

A második kötet az európai gazdaság 1870 utáni történetét dolgozza fel napjainkig. A könyv tehát a korszakolás tekintetében is túllép a hagyományos monográfiák keretein, mert a hosszú 19. század „csúcspontjának” számító 1870-es dátumot teszi meg kezdőpontnak. A korszakolás újdonsága a globális gazdaságpolitikai nézőpontra alapszik. A „hosszú” 20. századi gazdaság első szakasza tehát 1870-től az I. világháború kitéréséig tartó időszak, melynek legfontosabb jellegzetessége a folyamatos nemzetköziesedés, valamint a világgazdaságon – és világpolitikán – belül érvényesülő európai dominancia. Az első kötet központi tárgykörét adó ipari forradalom igazi következményeivel ezt az időszakot vizsgálva ismerkedhetünk meg igazán. Az intenzív ipari fejlődés, a gyorsuló kommunikáció és technológiai modernizáció eredményeképpen létrejövő – gazdasági, politikai és kulturális értelemben – aszimmetrikus világot egyértelműen Európa uralta. Ez az első, 1870–1913 közötti periódus hozta meg az ipari forradalom igazi eredményét, minden idők egyik legdinamikusabb gazdasági fejlődését mind Európában, mind pedig Európán kívül is. „Volt egy sokkal sikeresebb Európa Európán kívül” (32. p.) – az Egyesült Államok, Ausztrália és Új-Zéland növekedése példátlan méreteket öltött. A korszakra vonatkozó olyan általános jellemzéseket, miszerint ez volt a „tőkeáramlás, a kereskedelmi integráció és globális migráció »aranykora« az első világháború előtt” (85. p.) né-

miképp árnyalni kívánja a gazdasági ciklusokat bemutató és elemző fejezet. Az aranystandard időszakának alaposabb vizsgálata során fény derül a rendszer ellentmondásaira, melyekre a szakirodalom már az 1960-as évektől kezdve rámutatott. „Néhány központi bank egyenlőbb volt a többinél, ha külföldi befektetésekről volt szó” (96. p.), azaz úgynevezett húzóerővel (pulling power) rendelkeztek. „A rendszer könnyebben működött a »centrum«-országok (Nagy-Britannia) esetében, míg viszonylag nehezen a »periféria« (Argentína) esetében.” (96. p.)

Ezzel szemben éles ellentétben áll a következő, 1914–1945 közötti időszak, melynek legfontosabb ismérvei a „háború, gazdasági protekcionizmus és depresszió: egy »második harmincéves háború«, melynek során Európa darabokra szaggatta önmagát”. Európa elvesztette korábbi dominanciáját a világgazdaságon belül, az aranystandard tarthatatlanná vált – bár ezt a tényt a döntéshozók csak késve ismerték fel, a háborús adósságok és jóvátételek „mérgező öröksége” pedig a nemzetközi együttműködés helyreállításának útjában állt. A második ipari forradalomként ismert, a két világháború között kibontakozó technológiai fejlődés és strukturális változások ellenére a korszakot alapvetően lassú és ingatag gazdasági növekedés, magas infláció és tömeges munkanélküliség jellemezte. A korszakban jelentkező gazdasági problémák egyértelműen jelezték a gazdaságpolitika és a gazdasági döntések erejét, illetve befolyását az emberek életére. A politika és a gazdaság viszonya és kölcsönhatása a két világháború közötti időszak egyik legfontosabb és legtanulságosabb kérdése. Következmenyei súlyos történelmi leckét hagytak az utókorra, hiszen a nem megfelelő gazdaságpolitika nem csupán a nagy gazdasági válság kiváltó oka volt, de a magas munkanélküliség közvetlenül szerepet játszott és felelős volt Hitler hatalomra jutásában.

A polgárháborúkkal, éhínségekkel, gazdasági recessziókkal, valamint a két világháborúval járó időszakot elemezve azt látjuk, hogy az 1950 után kibontakozó gazdasági növekedés és az életszínvonal emelkedésének technológiai alapjai már ekkor terjedni kezdtek. Emellett az I. világháborút követő gazdasági válságok, recessziók, hiperinflációk és deflációk, majd a nagy gazdasági világválság átalakították a monetáris és fiskális politikáról alkotott korábbi felfogást. A pénzügyi stabilitás megteremtése érdekében folytatott „kísérletek” néhány eleme pedig napjainkig is érvényben van. Pénzügyi és gazdasági szakemberek, illetve politikusok együttműködése során, valamint a két világháború közötti időszak terhes tapasztalatainak levonása után alakult ki az a pénzügyi és gazdasági stabilitást nyújtó rendszer, amelyet 1944-ben Bretton Woodsban állítottak föl.

A harmadik nagyobb egység az 1950-től napjainkig tartó időszakot öleli fel, melynek gazdaságtörténetét a kettéosztott kontinens egymástól eltérő gazdasági rendszerei határozták meg. A háborút követő időszakban Nyugat-Európa fokozatosan visszakapcsolódott a világ-gazdaság vérkeringésébe, helyreálltak a nemzetközi gazdasági kapcsolatok a térségen belül is. Kelet-Európa majd csak az 1990-es évektől kezdve tudott fokozatosan bekapcsolódni ebbe az integrációba. A kontinens a 19. század végén a világgazdaságon belül betöltött szerepét soha nem nyerte vissza, de a folyamatos és stabil gazdasági és politikai integrációnak köszönhetően Európa az 1957-es római szerződéstől a 2007-es európai uniós bővítésig terjedő időszakban „hat ország klubjából huszonhét ország uniójává nőtte ki magát” (271. p.).

A kötetek tehát kétségtelenül nem csupán oktatási céllal, tankönyvként használhatóak, de kiváló segítséget nyújtanak a jelenlegi válságot megérteni kívánó olvasó számára is. A világgazdaság fejlődésének, illetve a legfontosabb gazdasági és pénzügyi folyamatoknak a megértése nem nélkülözheti a történelmi megközelítést. Ehhez nyújt segítséget az elmúlt három évszázad európai gazdaságtörténetét feldolgozó *The Cambridge Economic History of Modern Europe* kétkötetes kiadványa.

Gergely Marianna

Új kézikönyv az európai kitelepítésekről és etnikai tisztogatásokról¹

A Detlef Brandes, Holm Sundhaussen és Stefan Troebst szerkesztésében kiadott, több mint 800 oldalas kötet – a címe alapján – szisztematikus bemutatását ígéri azoknak a folyamatoknak és intézkedéseknek, amelyek társadalmi csoportokat ideológiai és politikai alapon megsemmisítettek vagy migrációra kényszerítettek a 20. században. A lexikon egy olyan kérdés első német nyelvű összegző kézikönyve, amely már jó néhány évtizede kutatások meghatározó témája, valamint a társadalmi köztudatban is fontos szerepet játszik. Bár korábban voltak hasonló kezdeményezések,² ennyire átfogó és ilyen nagy terjedelmű munka ezzel a kötettel jelent meg először a könyvpiacra. A lexikon célja, hogy bemutassa a kutatási eredmények jelenlegi állását (2010) az 1912–1999 közötti európai deportálások, kényszerkitelepítések, etnikai tisztogatások vonatkozásában. Ugyanakkor mind térben, mind időben sokkal nagyobb teret ölel fel, a címben jelzethetnél sokkal átfogóbb irodalmat kapunk. Az egyes etnikumok, illetve területek bemutatásánál sokszor a kora újkori előzmények feltárásáig is eljutnak a szakcikk írói. A térbeli és időbeli horizont kitágítását a könyv szerkesztői rögtön az előszóban tisztázzák. Az Európa-fogalom a kötetben nem földrajzi értelemben használatos, hanem olyan történeti kategóriaként, amely magában foglalja a Levante-útvonalat és a Kaukázust is, ezáltal az Oszmán Birodalom, illetve a cári Oroszország, a Szovjetunió, majd a Független Államok Közössége területeit is.

A téma pedig – mint tudjuk – óriási. Míg a hétköznapi embereknek a deportálásokkal, kitelepítésekkel kapcsolatban többnyire a holokauszt vagy a Gulag jut az eszébe, a szerkesztett kötetben a közel 120 szerző mintegy 308 önálló szócikkben mutatja be a sajnós nagyon is széles témakört. Mindezek következtében a lexikonban nem csupán a 20. század két nagy viláégéséhez köthető etnocídiumok, szociocídiumok kaptak helyet, de azok a népcsoportok, személyek is, amelyek a kemény vagy puha diktatúrák ideje alatt, majd a kommunista államok felbomlásakor lettek az üldöztetés áldozatai.

1 *Lexikon der Vertreibungen. Deportation, Zwangsaussiedlung und ethnische Säuberung im Europa des 20. Jahrhunderts.* (Az elűzések lexikona. Deportálás, kényszerkitelepítés és etnikai tisztogatás Európában a 20. században.) Hg. Brandes, Detlef–Sundhaussen, Holm–Troebst, Stefan. Köln–Weimar–Wien, Böhlau Verlag, 2010. 801 p.

2 Például: *Lexikon des Holocaust.* Hrsg. Benz, Wolfgang. München, 2002.; *The Ethnopolitical Encyclopedia of Europe.* Eds. Cordell, Karl–Wolff, Stefan. New York, 2004.; Schechtman, Joseph B.: *European Population Transfers, 1939–1945.* New York, 1946.; Schechtman, Joseph B.: *Postwar Population Transfers in Europe 1945–1955.* Philadelphia, 1962.; Bell-Fialkoff, Andrew: *Ethnic Cleansing.* New York, 1996.; Naimark, Norman M.: *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe.* Cambridge, Mass., 2001.; Lieberman, Benjamin David: *Terrible Fate: Ethnic Cleansing in the Making of Modern Europe.* Chicago, 2006.

A cikkek – de terjedelmükből adódóan nevezhetjük őket tanulmányoknak is – témájukat tekintve több csoportra oszthatók. Nagy többségben vannak az etnikumokat bemutató tanulmányok (például németek Litvániában, Kaukázuson túli németek stb.), amelyek vagy az egyes népcsoport által korábban lakott terület alapján, vagy a kitelepítés szempontjából tárgyalják az eseményeket. Jelentős teret kapnak a jogi és politikai rendezéssel kapcsolatos fogalmak (nemzetközi jog, etnikai tisztogatás, nemzeti kisebbség, konferenciák, határozatok). Külön tanulmányokat szenteltek a szerkesztők a történetpolitikának és a kulturális emlékezetnek (például szerepel szócikk a Német–Cseh és Cseh–Német Történetbizottságról). A kulturális emlékezet mint történetírói módszer a tanulmányok felépítését, struktúráját mindvégig meghatározza, így a kötet nemcsak hasznos, új ismereteket közöl, de követendő példát is mutat, mivel 21. századi arculatot tükröz.

A szerkesztők a kötet bevezetőjében meghatározták azokat az alapelveket, amelyek alapján feldolgozták a problémaköröket. Minden európai kényszmigrációt, kitelepítést ugyanazzal a súllyal igyekeztek kezelni. A szerzőket különböző országokból válogatták össze, így nemzetközi szakértői csoport teljesítménye a kötet. A szócikkek megírásánál a szerzők hangsúlyosan törekedtek arra, hogy mondanivalójukat könnyen érthető stílusban fogalmazzák meg, tekintettel arra, hogy a kötet célközönsége vegyes. A szócikkek célja, hogy a legfrissebb kutatási eredményeket interpretálják, emellett bibliográfiát is tartalmaznak.

Bár a kötet használatát kiváló mutató segíti, véleményem szerint a kimaradt tartalomjegyzék egy esetleges második kiadásnál vagy idegen nyelvű megjelentetésnél mindenképp pótolandó lenne. Például „Deutsch” kezdetű szócikkből a 126–212. oldal között, tehát közel száz oldalon több mint 30 van, amelyek az egyes földrajzi területek alapján különböznek el (például Németek Szlovákiában, Németek Magyarországon). A keresést azonban az egyes országok területének 20. századbeli igen gyakori változása miatt bonyolulttá teszi. A zsidósággal kapcsolatban is több cikket tartalmaz a kötet, az ezek közötti eligazodást is nagyban segítené egy tartalomjegyzék. Ugyanígy térkép- és képmelléletek könnyebben érthetővé, lokalizálhatóvá tennék az eseményeket. Sajnos egy illusztrációt sem találunk a kötetben. Mindezek a kritikák azonban inkább apróságok azokhoz az eredményekhez képest, amit az érdeklődőknek, de a történészeknek, politológusoknak is sok új információt nyújtó, szakszerű „Lexikon der Vertreibungen” megjelenít. A magyarországi kutatás, illetve történészműhelyek számára hasznos lehet a szerzők és szerkesztők munkája. A lexikon magyarra fordítása – a Kárpát-medencét érintő szócikkek kibővítésével – véleményem szerint rendkívül ajánlatos lenne.

Kovács Bálint

Szlovákia a két világháború között¹

Alena Bartlová szlovák történész tanulmánykötete 2010-ben jelent meg Pozsonyban a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete gondozásában. A közel háromszáz oldalas mű a két világháború közötti Szlovákia politikai és gazdasági helyzetét mutatja be az I. világháború után megalakult Csehszlovák Köztársaság keretei között, az új állam megalakulásától az első csehszlovák állam felbomlásáig. Alena Bartlová, a pozsonyi Történettudományi Intézet főmunkatársa a két világháború közötti szlovák politikai fejlődés főbb vonulataival és Szlovákiának a köztársaság életében betöltött szerepével foglalkozik. Tudományos munkásságának középpontjában az úgynevezett szlovákkérdés vizsgálata áll, a Szlovákiát a két világháború között leginkább érintő gazdasági, társadalmi, kulturális, világnézeti és politikai problémákat elemzi.

Három, egymástól elkülönülő blokkban összesen tizenöt tanulmány kap helyet a kötetben. Az egyes blokkok megoszlása nem arányos, hiszen a Szlovákia két világháború közötti politikai fejlődésével – ezen belül a szlovák politikai elit szerepével – foglalkozó első rész a további két egységhez képest nagyobb hangsúlyt kap. A könyvben névmutató segíti az olvasó tájékozódását, amely felöleli a monográfiában előforduló valamennyi szereplő nevét, megkönnyítve ezáltal az egyes személyekre vonatkozó utalások fellelését. A kötet végére illesztett angol nyelvű összefoglaló néhány oldalban summázza a közölt tanulmányok főbb csapásirányait. A tanulmányok legfőbb eredménye abban rejlik, hogy felhívják a figyelmet a korábbi történetírás által elhanyagolt, illetve izoláltan és egyoldalúan kezelt kérdések ismételt felvetésének szükségességére. A tanulmánykötet apróbb hiányossága, hogy nem tartalmaz tárgymutatót, ez azonban semmit sem von le a kötet értékéből.

A tanulmányok felét tartalmazó első blokkban a történész a két világháború közötti Szlovákia politikai fejlődését és a szlovák politikai elit szerepét veszi górcső alá. Hangsúlyozza, hogy az új állam létrejötte – miképpen semelyik hasonló nagyobb állami-politikai változás – nem jelentette a lakosság gondolkodásmódjának azonnali megváltozását. A kötetet nyitó tanulmányban a szlovák elit I. világháború alatti elképzeléseit mutatja be. A szerző kiemeli azokat a szlovák és cseh kezdeményezéseket, amelyek a kölcsönös kapcsolatok kiépítését célozták, már a háború kitörése előtt, és amelyek vizsgálata a tudományos történelemkutatás mellékvágányán maradt. Bár a szlovákság vezető pártja, a Szlovák Nemzeti Párt az I. világháború kitörése utáni hónapokban bejelentette politikai passzivitásba vonulását, tevékenysége nem szűnt meg, csak átveődött a nyilvános terekről a magánlakásokba, valamint a katolikus és az evangélikus plébániák oltalma alá. A há-

1 Bartlová, Alena: *Tűzby, projekty a realita. Slovensko v medzivojnovom období*. (Vágyak, tervek és valóság. Szlovákia a két világháború között.) Bratislava, Historický ústav SAV, Prodama, 2010. 262 p.

ború végére a szlovák politikai elit egyértelműen a Monarchia megszüntetése mellett foglalt állást, és tevékenysége a közös csehszlovák állam megalakításáért vívott harcba torkollott. A szlovák nemzet képviselői – tekintettel az 1918-at megelőző időszak történeti fejlődésére – azonban nem rendelkeztek pontosan kidolgozott programmal a háború utáni politikai rendezésre vonatkozóan.

A szerző három tanulmányban ismerteti Milan Hodža szlovák agrárpárti politikus tevékenységét a csehek és a szlovákok közös államának kikiáltását megelőző eseménydús napokban, valamint szerepvállalását a két világháború közötti csehszlovák állam belpolitikai rendszerében. A szlovák nemzeti mozgalom a háború utolsó éveiben létrejövő bécsi központjában kiemelkedő szerepet játszó Hodža a szlovák néppártiak kormánykoalícióba történő bekapcsolásában látta a szlovákkérdés megoldásának kulcsát, egyben a politikai feszültségek enyhítésének zálogát. Ám az 1930-as évek hosszas tárgyalásai után sem sikerült a ludákokat ismét beléptetni a kormányba. A nemzetközi körülmények romlása hatással volt Csehszlovákia belpolitikai viszonyaira, és 1938 októberére Hodžának már nem volt meg a lehetősége a hangadó koalíciós és ellenzéki politikai pártok közötti együttműködés kiépítésére. A Csehszlovákia számára sorsdöntő 1938-as esztendő végén létrejött megoldás a köztársaság belpolitikáját a két világháború között leginkább terhelő szlovák problémára már elkésett volt, mivel a hitleri Németország fokozódó agresszivitásával jellemezhető nemzetközi helyzet alakulása magát a Csehszlovák Köztársaság állami létét veszélyeztette.

Az első blokk utolsó három tanulmányában a szerző a cseh–szlovák viszonyt vizsgálja a két világháború közötti időszakban. Felvázolja a szlovákok politikai küzdelmét Szlovákia autonóm státuszának kivívásáért, továbbá bemutatja a szlovákság legerősebb politikai pártjának, a Szlovák Néppártnak a kormányzati tevékenységét. A Csehszlovák Köztársaság megalakulása után a szlovák képviselőknek a történelem folyamán első ízben adódott lehetőségük arra, hogy nagyobb mértékben, meghatározó módon bekapcsolódhassanak a politikai életbe. A kérdés az, vajon előzetes tapasztalatok nélkül és elégtelen anyagi eszközök mellett mennyire tudták kihasználni ezt a lehetőséget ebben a mintegy húszéves időszakban. A szerző felhívja a figyelmet, hogy a szlovák autonomista mozgalom fogalma alatt a korábbi történetírás többségében csak a szlovák néppártiak tevékenységét értette, valamint a párt – amelynek ekkor már *Hlinka Szlovák Néppártja* a hivatalos neve – kétéves részvételét a kormányban sokáig feleslegesnek és a néppártiak számára egyértelműen veszteségesnek ítélte. Alena Bartlová arra figyelmeztet, hogy az autonomista mozgalom ilyen felfogása azonban túlon túl egyoldalú és leszűkített, továbbá a néppárt szerepét reálisabban kell szemlélni, hiszen a párt kormányzati tevékenysége nemcsak magának a néppártnak, hanem Szlovákia lakosainak is hozott pozitívumokat. A ludákok számára a későbbiekben nagy jelentőségűeknek bizonyultak azok a kapcsolatok, amelyeket a néppárt képviselői ezekben az években a csehszlovák politikai élet jelentős személyiségeivel kialakítottak. Ennek hozománya a köztársaság utolsó évében mutatkozott meg, amikor a néppárt funkcionáriusai vezető állami-közigazgatási beosztásokba kerültek, ami időben egybeesett Hodža miniszterelnökségével.

A második blokkban a két világháború közötti szlovák gazdasági helyzetet bemutató tanulmányok kapnak helyet. A három tanulmányban Milan Hodža mezőgazdasági miniszterségére, a két világháború közötti szlovák élelmiszeripar történetére, továbbá a nagy gazdasági világválság csehszlovákiai hatásaira koncentrálna a szerző. Hodža a két világháború közötti időszakban két alkalommal is állt a mezőgazdasági minisztérium élén. Míg az I. világháborút követő gazdasági válság az 1920-as évek első felében, Hodža első minisztersége idején, 1922–1925 között már elmúlóban volt, az újabb gazdasági válság 1932–1934

között, másodszeri minisztersége idején kulminált a közép-európai országokban, s magában Csehszlovákiában is. A szerző mindenekelőtt Hodža azon kezdeményezéseit vizsgálja, amelyekkel a két világháború közötti szlovák mezőgazdaság helyzetét kívánta javítani. A szlovák mezőgazdaság fejlődéséhez elengedhetetlennek tűnt a földreform végrehajtása, amelynek célja a cseh területeken sikeresen működő, ám Szlovákiában alig létező közép-birtokos paraszti réteg megeremtése, illetve megerősítése volt. Hodža felismerte, hogy a reform végrehajtását fékezi az állam által kisajátított földek potenciális felvásárlóinak szegénysége. Hodža kezdeményezésére lehetővé vált, hogy a cseh bankok – szlovákiai fiókok létrehozásával – olcsó, hosszú lejáratú, alacsony kamatú hiteleket nyújtsanak a parasztnak jelzálogkölcsön formájában. A hitel törlesztése azonban a későbbiekben nehéz helyzetbe juttatta a szlovák parasztságot a nagy gazdasági válság évei alatt.

Az 1920-as évek második felétől a közép-európai térségben a csehszlovák ipari termékek egyre erősödő német konkurenciával találták magukat szembe. A nehézségeket növelte, hogy azok a területek, amelyek 1918 előtt a Monarchiához tartoztak és amelyek egyben rendszeres felvevői voltak a cseh ipari termékeknek, az I. világháború befejeződése után kiépítették saját iparukat, így már nem mutattak olyan mértékű érdeklődést a cseh ipari termékek behozatala iránt, mint korábban. Hodža ezért nem javasolta, hogy a csehszlovák gazdaságpolitika a továbbiakban túlzottan építsen az ipari termékek exportjára. A végbement változásokat felismerve, az ipari termékek belső piacokon való fokozott értékesítésének szükségességét emelte ki, amit a hazai fogyasztók vásárlóerejének növelésével látott elérni. A nagy gazdasági válság által sújtott szlovák mezőgazdaság problémáit – hasonlóan, mint a térség többi állama – az állami gabonamonopólium bevezetésével akarta megoldani.

Alena Bartlová szerint az országban 1933-ban tetőző nagy gazdasági válság mér-földkőnek tekinthető Csehszlovákia két világháború közötti történetében. Az agrárválság – amely 1928 őszére a szlovák mezőgazdaságot is elérte – általános jelensége volt a mezőgazdasági termékek relatív túltermelése. A szerző azonban kiemeli, hogy Szlovákiában nem volt szó a mezőgazdasági termékek valódi túltermeléséről, a nehézségek tényleges oka sokkal inkább a lakosság alacsony fizetőképes keresletében rejtett. A tanulmány rámutat arra is, hogy bár az ipar nem tartozott a szlovák gazdaság elsődrendű ágazatai közé, a nagy gazdasági válság Szlovákia iparát sem hagyta érintetlenül. Az ipar azon ágazatait, melyek az állam belső piacaira termeltek, a válság kevésbé érintette, szemben azokkal a – legfőképpen faipari – vállalatokkal, amelyek termelése exportra irányult. A kötetben egy fejezet erejéig helyet kap a szlovák élelmiszeriparra jellemző brindakészítés, sajtukészítés és tejgazdálkodás bemutatása.

A tanulmánykötet harmadik részét Alena Bartlová olyan személyiségeknek szentelte, akik hatással voltak Szlovákia gazdasági és politikai fejlődésére. Nem csupán különböző sor-sot képviselnek, hanem eltérő politikai orientációt is. Štefan Janšák, a szlovák régészet megalapozója, író és egyben diplomata magas állami hivatalnokként részt vállalt a müncheni döntés előtti Csehszlovák Köztársaság építésében. Szakértőként a Szlovák Állam rendszere számára is elfogadhatóvá vált. Az 1948 utáni kommunista érában az archeológia területén szerzett érdemeinek köszönhetően, hogy megmenekült az üldöztetések elől.

A következő személyiség, aki a szerző nagyítója alá került, Jozef Tiso, a Szlovák Néppárt vezető politikusa. Tiso szerepvállalása a Szlovák Néppártban 1918 végétől vált fontos-sá. Ekkor kapta meg a Hlinka által fogalmazott levelet, amelyben a párt leendő vezetője a Szlovák Néppárt tevékenységének felújítására buzdított az új társadalmi körülmények közepette. 1923-ban Tisót, a Szlovák Néppárt egyik újjászervezőjét korábbi csehellenes ki-jelentései miatt börtönbüntetésre ítélték. Ezt követően a teológiaprofesszor személyisége

köre a párt legendát épített, „üldözött mártírt” faragott belőle. Alena Bartlová a korábbi vélekedéssel szemben hangsúlyozza, bár úgy tűnt, hogy alelnökké választása (1930) után Tiso fokozatosan átveszi a párt irányítását és sikerül háttérbe szorítania a már idősebb pártelnököt, Andrej Hlinka egészen 1938-ban bekövetkezett haláláig kezében tudta tartani a párt kormányrúdját. Tiso szerepének fokozatos növekedését mutatja viszont, hogy a párt vezetőségének céljából konzultáljon a kisebbségi magyar pártokkal. A tárgyalásokat a párt vezetőségétől kapott utasításokból eredően, valamint nem utolsósorban Tiso „*tárgyalni, de nem megegyezni*” elképzeléséből fakadóan nem koronázhatta siker. 1938 októbere után a néppárt Szlovákia „állampártjává” vált. A szlovák államiság létrejöttével a gyakorlatban is megvalósulni látszott Tiso 1936-ban megfogalmazott elképzelése: „*egy nemzet, egy párt, egy vezető a szlovák nemzet szolgálatában*”.

A harmadik életrajzi tanulmány Jozef Ciekerral foglalkozik. Cieker a prágai külügyminisztérium hivatalnokaként kapott megbízást a szlovák autonóm kormány és a magyar kormány közötti 1938-as tárgyalások előkészítését végző titkárság vezetésére. Az első Csehszlovák Köztársaság megszűnése után az újonnan alapított szlovák külügyminisztériumban vállalt állást, az új szlovák rendszer kiszolgálójává vált. A II. világháború befejeződése után ismét késznek mutatkozott feladatot vállalni az 1945 után megújuló csehszlovák állam diplomáciájában, amit azonban a londoni csehszlovák külügyminisztérium nem támogatott. 1944 után külföldön élt egészen haláláig (1969).

A tanulmánykötet utolsó fejezete Turócszentmárton városának fejlődését kíséri figyelemmel a két világháború közötti időszakban. A település kulturális intézményei és szerteágazó nemzetébresztő tevékenysége a helyi lakosokban azt a meggyőződést keltette, hogy a város joggal pályázhat Szlovákia fővárosának címére. Turócszentmárton – annak ellenére, hogy nem teljesült lakosainak említett vágya – kiemelkedő jelentőségre tett szert a szlovák társadalom szellemi életében. A város 1918 után is a szlovák kultúra és művelődés fontos központja maradt, a Komenský Egyetemnek, majd további kulturális és tudományos intézmények egész sorának otthont adó Pozsonnyal szemben vívott konkurenciaharcban azonban alulmaradt.

A kötetben összegyűjtött tanulmányok korábban már megjelentek folyóiratokban, tanulmánykötetekben. A két világháború közötti Csehszlovákia történetéről publikált tizenöt írás a szerző csaknem ötvenéves kutatásának az eredménye, amelyet hazai és külföldi levéltárakban és könyvtárakban folytatott. Mindez természetesen csak szemezgetés a szerző széles körű szakirodalmi tevékenységéből. A tanulmánykötet minden bizonnyal nem csupán a témával foglalkozó történészek elismerését vívja ki, hanem a téma iránt érdeklődő olvasók körében is visszhangot vált ki.

Elek Anita

Bevallom, amikor jó néhány évvel ezelőtt megismerkedtem Csapody Tamással, több szempontból is meglepett a kutatási témája. Egyrészt, egy ilyen elkötelezett pacifista, jogász-szociológus végzettségű egyetemi oktató miért választ egy meglehetősen katonás témát? Másrészt pedig a bori munkaszolgálat kapcsán is úgy vélhetjük, hogy sokat – talán eleget is – tudunk róla, és vajon lehet-e még valami újat és eredetit írni. Kételyeimre a szerző csattanós válaszokat adott. 2005 óta makacs kitartással kutatott levéltárakban, könyvtárakban, valamint interjúkat készített. Eredményeit időről időre, többtucatnyi publikációjában megosztotta az érdeklődőkkel.

Régi rossz szokása a recenzensnek, hogy a monografikus szakkönyveket a végén kezdi el olvasni. A bibliográfiából kiderült, hogy a szerző alaposan feltérképezte a témájába vágó szakirodalmat éppúgy, mint a már megjelent visszaemlékezéseket és ismeretterjesztő cikkeket is. Ezek mellett a bori munkaszolgálatához kapcsolódó dokumentumfilmeket is – amelyek alapvetően Radnóti Miklóssal foglalkoztak – igyekezett felhasználni a szerző. Nem mehetünk el szó nélkül amellett sem, hogy az interneten elérhető és felhasználható forrásokat nemcsak szimplán felsorolta, de nem felejtette el megadni az utolsó letöltés idejét sem.

Apróságoknak tűnik, de roppant hasznos a kötetben található névmutató. Praktikus a számos térkép, amely segíti az olvasót, hogy földrajzilag el tudja helyezni Bort és a táborrendszert, nemkülönben a boriak visszavonulási útját. A könyv értékét növelik a kötet végén található fényképek. Ezekon nemcsak a főbb szereplőket, hanem Bort és környezetét is láthatjuk, néhány fotó a későbbi megemlékezéseken készült (ezek esetében szerencsés lett volna évszámot megadni).

A könyv egyik érdeme, hogy nemcsak azokat a kisebb és nagyobb magyarországi levéltárakat járta végig a szerző, ahol a bori munkaszolgálattal kapcsolatban újabb forrást remélt találni, hanem kutatott külföldön is. Módjában állt ugyanis Ausztriában (Wien, Kriegsarchiv), Németországban (Bad Arolsen, Buchenwald, Berlin) és Szerbiában (Istorijski Archiv Bor, Istorijski Archiv Beograd, Istorijski Archiv Negotin, Istorijski Archiv Sombor, Istorijski Archiv Zaječar) is kutatnia, de kapcsolatban állt Izraelben a Jad Vasem Intézettel vagy a Magyar Nyelvetületről Származó Zsidóság Emlékmúzeumával, nemkülönben ausztráliai és egyesült államokbeli (United States Holocaust Memorial Museum Archive) kutatóhelyekkel. A magam részéről különösen fontosnak tartom a szerbiai intézményekben való munkát, hiszen a bori tragédia jelentékeny része az egykori Jugoszlávia, a mai Szerbia területén történt. A bori munkaszolgálat túlélőivel készített interjúk pedig nemcsak kiegészítik a nyers törté-

1 Csapody Tamás: *Bori munkaszolgálatosok. Fejezetek a bori munkaszolgálat történetéből.* Bp., Vince Kiadó, 2011. 647 p.

nelmi képet, hanem felvillantanak valamit az események emberi és embertelen oldaláról egyaránt. A szerző – nagyon helyesen – első helyen a név szerint felsorolt interjúalanyoknak mond köszönetet.

A kötet címe is egyfajta teljességet sejtet. Ha az olvasó kézbe veszi az igencsak vastag kötetet, ez a sejtés igencsak megerősödik. Ha azonban megnézzük a könyv szerkezetét, akkor inkább azt kell mondanunk, hogy a kötet a bori munkaszolgálatl kapcsolatos és/vagy a bori munkaszolgálathoz kapcsolódó nagyobb kérdésköröket veszi időrendben sorra. A római számokkal ellátott nagyobb, összefoglaló fejezetek általában számos alfejezetre tagolódnak, nemegyszer ezek is további részekre. Ez a beosztás azonban nem mindig következetes.

Nehezen érthető a „Bevezető” – számmal nem jelölt fejezet – felépítése sem. A szerző szinte in medias res belevág a történet közepébe („*A bori munkaszolgálat történetének vázlata és a kötet tartalma*”). Ír a bori rézbányák fontosságáról, a tulajdonosváltásról (vagyis hogyan szerezték meg a németek), arról, hogy milyen munkaszolgálatos századokat vezényeltek ki, honnan és milyen évfolyamokat hívtak be, milyen táborok voltak Borban, de olvashatunk az Organisation Todtról is, vagy Radnóti Miklós tragikus sorsáról. Majd ezek után ír a szerző a kutatómunkáról és a források feltárásáról („*A kutatás és a források*”). Itt nemcsak sikerélményeit, hanem kutatói vívódásait is megosztja az olvasóval.

A sorszám szerint első fejezet az orvosokra, illetve az orvostanhallgatókra koncentrálva járja végig a bori táborokat („*Orvosok és orvoslás Borban*”). Újfént olvashatunk általában Borról és a táborok fontosságáról. Ebben a részben előfordulnak ismétlések, és sajnos nincs egy összesítés arról, hogy pontosan milyen néven és hány tábor tartozott ahhoz a komplexumhoz, amit metaforikusan Bornak hív a közbeszéd. A rész címe is azt sugallja, de magában a szövegben is azt olvashatjuk, hogy kiemelkedő számban voltak a bori munkaszolgálatosok között orvosok, medikusok, fogorvosok, fogtechnikusok, gyógyszerészek. Erre azonban a szerző objektív, számokkal alátámasztott bizonyítékot – például valamilyen hivatalos statisztikát vagy belső utasítást – nem hoz. A fejezet ismerteti valamennyi bori tábor egészségügyi viszonyait, megnevezi a praktizáló orvosokat, illetve az egészségügyi szolgálatra beosztottakat. A szerző foglalkozik az orvosok háború utáni életével, amelyből számos érdekes momentum emelhető ki. Sokan lettek például egyetemi oktatók Izraelben. Egy másik, talán nem túl ismert tény, hogy a Borban vasutat építő Fried Tamás a háború után a Honvéd sportegyesület vezető sportorvosa lett, majd az ő távozása utána szintén volt bori rab, Korányi György töltötte be a posztot.

A szerző egy külön fejezetet szánt Justus Pálnak („*Justus Pál bori munkaszolgálata*”). Justus 48 évesen került Borba, a Bregenz nevű táborba. Csapody is elismeri, hogy amit megtudott Justus bori időszakáról, azt magától az érintettől, a Rajk-per során, illetve az előtte lefolyt vizsgálati szakban felvett kihallgatási jegyzőkönyvekből vette. A szerzőt dicséri, hogy a Bregenz táborba vezényeltek visszaemlékezéseivel is összevetette Justus vallomásait, így vélelmezhetően a valósághoz leginkább közel álló képet kapja az olvasó a Bregenz táborról.

A kötet harmadik fejezete Marányi Edéről szól („*Marányi Ede, a bori táborcsoport főparancsnoka*”). Nem csak a Borban töltött viszonylag rövid parancsnoki időszakáról olvashatunk, a fejezet több mint fele ugyanis Marányi 1945 utáni életéről szól. Ez a rész szinte nyomozásnak mondható, hiszen egy 1945-ben eltűnt ember nyomára kellett bukkannia a szerzőnek. Nem volt kis feladat átlátni a számos legenda, a fél- és negyedigazság hálóján. A szerző azonban sziszifuszi munkával felfedte Marányi rejtélyét, aki álneven, 1985-ben hunyt el egy németországi öregek otthonában.

A kötet negyedik fejezete az immár a kivont munkaszolgálatosok sorsával foglalkozik („*A bori menet a Dunántúlon*”), pontosabban elsősorban azokkal, akik az úgynevezett

első lépcsőben hagyták el Bort és környékét. Ez a fejezet 17 alfejezetre tagolódik. Fontos hangsúlyozni, hogy a fejezet főhőse Radnóti Miklós. Ismert volt már korábban is, hogy a szerzőt roppant módon izgatta Radnóti sorsa. A kegyetlen visszavonulás önmagában is szörnyű történetét a szerző lépésről lépésre írja le. A számos idézettel tűzdelt szöveg nem pusztán a háború kegyetlenségét tárja elénk, bemutatja azt a felfoghatatlanul embertelen és kegyetlen bánásmódot, ahogyan a visszavonuló, lerongyolódott munkaszolgálatosokkal bántak. Külön tragikuma volt ennek a visszavonuló alakulatnak, hogy több helyen is sokakat indokolatlanul kivégeztek – s ha németek hajtották is végre a gyilkosságokat, azt a magyarok tétlenül nézték. Akkor, amikor a bori munkaszolgálatosok (is) azt hitték, hogy vége a háborúnak, érte őket a sokkoló hír: nem sikerült a kiugrás, s a bori munkaszolgálatos századokat újjászervezik, és elindítják őket „nyugatra”, mivel kölcsönadták őket a németeknek. Így fordulhatott elő, hogy sok magyar zsidó a szerbiai Borból indulva, átvágva Magyarországon, valamelyik német koncentrációs táborban élte meg felszabadulását.

Csapody külön fejezetet szentel a háború utáni számonkérésnek is („A bori keret felelősségre vonása”). Ebben a részben főképpen a dunántúli vonulás keretéhez tartozó kegyetagságokat vette górcső alá. Túl a források feltárásán, itt is hangsúlyozza a szerző, hogy azokat, akiről gyanították, hogy részt vettek az abdai kivégzésekben – így Radnóti meggyilkolásában is –, eleve külön kezelték (később: „Abdai gyilkosok” dosszié). Csapody pozitívista leírásában nemcsak az egykori népbírósi iratokból idéz, hanem a korabeli sajtóból is. A felelősségre vonás során születtek halálos ítéletek, de számos esetben végül bizonyítékok hiányában nem is volt bírósági eljárás.

A könyv utolsó, hatodik nagy fejezete „Az abdai exhumálás” címet viseli. Csapody hihetetlen részletességgel és alaposággal elemzi az exhumálás lefolyását, az azonosítás módját és a közkeletűen elfogadott bizonyítékokat. Elemzésének a végén jutott el oda: korántsem bizonyított, hogy az 1946-os exhumáláskor valóban Radnóti tetemét azonosították.

Csapody Tamás könyve sokat ad, de nehéz olvasmány. Nehéz, mert a múlttal és annak változásaival nem könnyű és talán nem is lehet megbékélni. De együtt kell mindezzel élnünk, hiszen a magyar történelem szerves és immár kitörölhetetlen része.

Kovács Tamás

HU ISSN 0083-6265

Kiadja az MTA BTK Történettudományi Intézet
 A kiadásért felel Fodor Pál igazgató
 A szedési, tördelési munkálatokat
 az MTA BTK TTI tudományos információs
 témacsoportja végezte
 Vezető: Kovács Éva
 Tördelőszerkesztő: Palovicsné Tihanyi Éva
 Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy
 F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet